

Світличний Ігор Валерійович,

голова секції відновного правосуддя
Комітету захисту прав людини Національної
асоціації адвокатів України, адвокат-тренер-
модератор з обміну досвідом адвокатів
системи безоплатної правової допомоги,
адвокат

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІДОЗРЮВАНИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: З ПРАКТИКИ СИСТЕМИ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНИ

Чому захист неповнолітніх повинен бути під особливою увагою суспільства та держави? В якому віці до дитини можуть бути застосовані найжорстокіші заходи впливу? Як вирішити проблемні питання участі батьків, законного представника, представника служби у справах дітей, психолога, педагога, лікаря під час кримінального провадження щодо неповнолітніх? Які обмеження процесуальних прав адвоката під час надання правової допомоги дитині, яка має статуси підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка у кримінальному процесі?

Ці питання не виникли несподівано, вони були і залишаються актуальними незважаючи на зміни в суспільстві та нові підходи до правосуддя стосовно малолітніх (до 14 років) та неповнолітніх (від 14 до 18 років) дітей, які є учасниками кримінального провадження [1 с. 6], тобто які у контакті або у конфлікті з законом.

Проблемними у нашому суспільстві залишаються питання захисту дітей від свавілля як їх батьків, так і правоохоронців, від притягнення дітей до кримінальної відповідальності замість використання всіх можливостей відновного правосуддя, можливостей медіації та примирення.

Ця категорія справ – це особливі справи, але чи варто застосовувати для захисту неповнолітніх можливості законодавства, які ми застосовуємо для захисту повнолітніх осіб? Наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності на підставах статей 45, 46, 47, 48 Кримінального кодексу України (КК України) [2, с. 19], звільнення від кримінального покарання на підставах статей 74, 83, 84, 85, 86, 87 КК України [2, с. 31] та багато інших. Звісно, що так, їх варто застосовувати для захисту неповнолітніх.

Чому діти – об'єкт особливої уваги суспільства та держави? Діти – це майбутнє не тільки конкретної родини, а й держави в цілому. Обґрунтувати це просто, для міцної держави в майбутньому ми повинні закласти міцні підвалини, в тому числі, шляхом належного захисту дітей сьогодні. Тому малолітні та неповнолітні діти, як учасники кримінального провадження, повинні бути під особливою увагою суспільства та держави.

В різних країнах світу існує різний підхід до питань участі дітей у кримінальних провадженнях та віку настання кримінальної відповідальності. Який вік настання різних видів відповідальності для дитини в Україні?

Багато хто чув, що з 16 років, але це не зовсім вірно. Дійсно, адміністративна відповідальність настає з 16 років, малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду, але відповідальність за кримінальні правопорушення, злочини, згідно з частиною другою статті 22 КК України настає для дитини за найбільш розповсюдженими складами злочинів вже з 14 років [2, с. 11], це крадіжки, нанесення тілесних ушкоджень, заволодіння транспортними засобами, злочини проти статевої свободи та недоторканості тощо. Таким чином, кримінальна відповідальність з 14 років загрожує дитині майже за всі кримінальні правопорушення, які можуть вчинити діти у такому віці.

Зверніть увагу, з 11 років до 14 (або у відповідних випадках до 16) років, тобто до настання віку кримінальної відповідальності, до дитини яка вчинила злочин, але не є суб'єктом злочину внаслідок віку, можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру (ПЗВХ) [2, с. 45]. Найжорстокішим примусовим заходом виховного характеру є поміщення дитини у спеціальну навчально-виховну установу, тобто виховну установу закритого типу, а фактично – «дитячу тюрму», з такими самими неповнолітніми злочинцями. Цей примусовий захід застосовується у 12 відсотках випадків застосування ПЗВХ. Жахлива статистика, згодні?

Чи завжди суб'єктивна сторона злочину є усвідомленим вибором дитини? Відомо, що умисел виникає у неповнолітніх здебільшого завдяки «підбурювачам», якими є дорослі, тобто внаслідок неналежного виховання та несприятливих умов життя дитини. Таким чином, суб'єктивна сторона злочину не завжди є усвідомленим вибором дитини і на це треба звертати увагу, захищаючи дітей будь-якого віку.

В яких випадках обов'язкова участь адвоката, законного представника, представника служби у справах дітей, психолога, лікаря, педагога та які можуть бути наслідки порушення цих прав дитини? Кримінальний процес є найбільш травматичним для психіки дітей. Адвокат – це єдина особа, без якого, на практиці, неможливий хід кримінального процесу за участю дитини. Всі інші перелічені особи можуть бути, на жаль, відсутні. Такий висновок ми можемо зробити з аналізу змісту статей 488, 491 КПК України [1, с. 316]. У дитини може не бути батьків або вони не з'являються для проведення процесуальних дій за участю дитини, а участь призначеного законного представника залишається формальною. Тому, на досвіді роботи у системі безплатної правової допомоги України, можемо підтвердити, що згідно з практикою при захисті неповнолітніх, неявка будь-кого, крім адвоката та прокурора (в суд), часто не перешкоджає кримінальному процесу щодо дитини.

Для ілюстрації вищенаведеного розглянемо реальний випадок з практики автора, розміщений на електронному ресурсі системи безоплатної правової допомоги Міністерства Юстиції України: <https://www.legalaid.gov.ua/publikatsiyi/hroniky-uspishnyh-ta-abo-rezonansnyh-sprav-za-uchasti-advokativ-systemy-bvpd/> В цьому прикладі у 13-річного хлопця, який скоїв правопорушення у малолітньому віці, не було нікого, крім адвоката. Слідчі органи просили суд помістити дитину у “приймальник-розподільник”, це є найгіршим варіантом для дитини і адвокат зміг цьому запобігти, що скоріше було виключенням та щасливим збігом обставин.

Нажаль, не завжди вдається влаштувати дітей, які є учасниками кримінальних проваджень, у центри соціальної реабілітації при держадміністраціях. Але чи достатньо таких реабілітаційних центрів та чи є інші можливості для забезпечення гармонійного розвитку дитини?

Щодо застосування можливостей Кримінального кодексу України стосовно звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від кримінального покарання неповнолітніх. Згідно досліджень автора, звільнення від кримінальної відповідальності за статтями 45–48 КК України та звільнення від кримінального покарання за статтею 74 КК України широко застосовуються судами за клопотаннями адвокатів системи БВПД у випадку, безумовно, якщо таке звільнення є найкращим варіантом для конкретного неповнолітнього.

Обґрунтування в чому полягає зміна обстановки щодо неповнолітнього при застосуванні звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку зі зміною обстановки на підставі ст.48 КК України, на нашу думку, завжди виглядає більш переконливо для суду, ніж обґрунтування такої зміни обстановки у випадку повнолітньої особи. Сторона обвинувачення в більшості випадків підтримує звільнення від відповідальності неповнолітніх, які щиро покаялися та довели своє виправлення сумлінним ставленням до навчання або праці, тому апеляційне оскарження відповідних ухвал стосовно неповнолітніх мало коли призводить до їх скасування. Наведемо посилання й на відповідну практику автора. Судове рішення стосовно закриття справи у зв'язку із зміною і щодо неповнолітньої: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87420165> Примусові заходи виховного характеру у вигляді передачі під нагляд матері: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70274136> Передача неповнолітньої на поруки колективу громадської організації та закриття справи: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85703167>.

Які обмеження процесуальних прав адвоката у випадках дитини – свідка, підозрюваного, потерпілого? В чому різниця? Згідно чинного Кримінального процесуального кодексу України при захисті підозрюваного та обвинуваченого захисник та його підзахисний мають найбільшу кількість процесуальних прав та обов'язків, що передбачені статтями 42, 46, 47, 48, 52, 53, 54 КПК України. Це природньо, бо в цьому відображається принцип сприяння захисту «favor defensionis»

(лат.) [3, с. 12]. У випадку, коли адвокат представляє інтереси потерпілого, навіть дитини-потерпілого, права його значно менші, ці права передбачені статтями 55, 56, 57, 58, 59 КПК України [1, с. 42]. Але ще менше прав має адвокат при наданні правової допомоги свідку, ці права передбачені статтями 65, 66 КПК України [1, с. 50].

З якого віку дитина може самостійно звернутися за правовою допомогою? Законодавство з цього приводу неоднозначне, відомо, що реалізація прав неповнолітнього в деяких випадках потребує згоди його законного представника.

Відповідно до статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (визначення понять наведені в Законі України «Про охорону дитинства» [5]), є суб'єктами права на безоплатну вторинну правову допомогу, тобто на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 цього Закону.

В цивільному, адміністративному, кримінальному (як потерпілій особі) процесах цю допомогу надають через місцеві центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а через Регіональні центри – особам у кримінальних провадженнях [6].

Доречі, за власними дослідженнями автора, до Лівобережного місцевого центру БПД у місті Києві (директор Центру адвокатка Бурчак Леся Іванівна), часто звертаються діти самостійно та завдяки кваліфікованим працівникам центру, адвокатам, які мають контракт з системою БВПД, завжди отримують належну правову допомогу.

Дозвольте звернути увагу і на деякі проблемні підходи щодо захисту прав та інтересів неповнолітнього. Так, під час виконання одного з доручень для надання безоплатної правової допомоги дитині-іноземцю, чий єдиний родич, яким був тоді батько дитини, фактично перебував за межами України, але на телефонному зв'язку з дитиною, автор зіштовхнувся з ситуацією, коли українське законодавство дозволяє юридично не враховувати думку та правову позицію такого батька, фактично позбавляючи дитину можливості отримати дієве батьківське піклування «дистанційно», але призначаючи формально законного представника дитини через відповідні державні органи. Такий представник має необмежені батьківською волею права законного представника дитини та не має формального обов'язку узгоджувати свої дії з батьками дитини. Думка батька дитини, в вищенаведеному прикладі, взагалі не враховувалася, що навряд чи є сприятливою ситуацією для дитини.

Вважаємо, що ситуації при яких фактично обмежуються права як дітей, так і їх батьків, хоча і відсутніх, але не позбавлених батьківських прав, потребують більш ґрунтовного та розумного законодавчого врегулювання, в тому числі відповідно до міжнародних

стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 роки) [7].

Підсумовуючи слід зробити висновок, що лише за умови повного, належного та розумного використання своїх прав та виконання своїх обов'язків усіма учасниками кримінального провадження за участю дитини завдання такого кримінального провадження будуть виконані у відповідності до статті 2 КПК України, а права дитини будуть надійно захищені.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : *чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 лист. 2019 р.* : (ОФІЦ.ТЕКСТ). – К.: Паливода А.В., 2019. – 416 с. – (Кодекси України).
2. Кримінальний кодекс України : *чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 03.06.2020 (ОФІЦ. ТЕКСТ)*. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2020. – 212 с. – (Кодекси України).
3. Светлічний І. В., Зейкан Я. П. Практика проваджень в антикорупційних справах : *наук.- практ. посіб.* Київ: Юрінком Інтер, 2020. 452 с.
4. Про безоплатну правову допомогу: Закон України: від 02.06.2011 № 3460-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
6. Правовий захист дітей та система безоплатної правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legalaid.gov.ua/novyny/pravovuj-zahyst-ditej-ta-systema-bezoplatnoyi-pravovoyi-dopomogy>.
7. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nsj.gov.ua/files/147679858320161003101948_CoE%20Strategy%20on%20children_ukr-1.pdf.

Семенов Віктор Васильович,

доцент кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТАКТИКИ ДОПИТУ ДІТЕЙ, ПОТЕРПІЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Допит дитини є складним і багатогранним за своєю природою. Це визначається низкою обставин, до яких в першу чергу належать складність налагодження контакту, специфіка психології неповнолітніх. При підготовці і проведенні допиту дитини необхідно враховувати її вік, особливості формування особистості, конкретні обставини кримінального правопорушення, можливості слідчого з залучення обов'язкових з відповідною компетенцією учасників слідчої дії, інших осіб, використання необхідних технічних засобів фіксації ходу і результатів допиту. При цьому необхідно зазначити, що допит може бути проведеним відповідно до ст. 224–226 КПК України, де предметом допиту є широке